

יחסים

גיליון 12

לומדים על

"יחסים", מיועד לתלמיד בשעורי תורה שבע"פ בבית הספר הממלכתי. הוא יוצא לאור ע"י הפיקוח על הוראת תורה שבע"פ ומחשבת חז"ל וחל"ד מפעלים חינוכיים.

היזמה להוצאת הגיליון הנוכחי היא של "מורשה" - רשת בתי ספר למורשת היהדות ולמעורבות קהילתית. "מורשה" רואה חשיבות גדולה בעיסוק בבעיות חברתיות במדינת ישראל בראי המורשת היהודית ומאמינה ש"יחסים" הוא כלי הולם למטרה זו. הרעיון שהנחה אותנו באיסוף ובעריכה של החומר הוא הרצון לחבר את המקורות אל עולמו הפנימי העכשווי של התלמיד בדרך אקטואלית ומגרה. אנו מאמינים שזו הדרך המוצלחת והנכונה ליצור עניין ומשיכה ואפילו 'טעם של עוד' ללימוד מקורות חז"ל. "יחסים" עוסק במערכות יחסים שונות שבין בני-נוער וסביבתם: חברים, הורים, אחים ומורים, הסביבה הטבעית והסביבה החברתית. לפניכם הגיליון האחד-עשר בסדרה: "לומדים על היחס לזקן", לאחר הגיליונות: "לומדים על אהבה", "על מורים ותלמידים", "הורים וילדים", "לומדים על איכות הסביבה", "לומדים על חברים", "לומדים על מעורבות חברתית", "לומדים על אחים", "לומדים על היחס לאחר", "לומדים על קו העונף", "לומדים על זרכי נתינה" ו"לומדים על אי - שוויון בחינוך".

יחסים - לומדים על היחס לזקן

מאז ומעולם היו הבדלים בולטים בהתייחסות לזקן בתרבויות שונות ובזמנים שונים. בין העמים הקדומים, יש שהתייחסו לזקנים בכבוד המגיע לבעלי ניסיון רב, העריכו אותם ומינו אותם לראשי משפחה ושפט. לעומתם, יש שהתייחסו אליהם בבוז, כאל בני אדם שאינם ממלאים עוד תפקיד בחברה ומדללים את כוחה ומשאביה.

בעבר, היה קיים שיווי משקל קבוע בין הגילאים השונים באוכלוסייה. אולם, במאה ה-20 בעקבות התפתחויות מדעיות וכלכליות, חל גידול מהיר בחלקם של הזקנים באוכלוסייה וכתוצאה מכך צצו בעיות חברתיות שלא היו קיימות בחומרה ובהיקף כזה בעבר; ניתוק פיסי בין הורים לילדיהם המבוגרים, פערי תרבות בין הדורות, יחסי ניכור בין הדור הצעיר והזקנים, תלות כלכלית של הקשישים במשפחה ובחברה, בדידות ותחושת חוסר רלבנטיות ובמקרים רבים, תופעות של ניצול ואלימות כלפי זקנים. מצבו הפיסיולוגי של הזקן, היזקקותו לטיפול רפואי יקר, המעמסה הנפשית שהוא מטיל על משפחתו בהיותו "לא יצרני" מהווים קטליזטורים המעצימים את הקשיים של הזקנים ואת יחסה השלילי של החברה כלפיהם.

ללא ספק, ניתן לשייך חלקים נרחבים של אוכלוסיית הקשישים בחברה הישראלית בקטגוריה של ה"גר היתום והאלמנה" - כחוליה החלשה של החברה. חולשתם של הזקנים מתבטאת במישורים רבים - הבריאותי, הפסיכולוגי, הכלכלי והחברתי. בניגוד לסיסמה העכשווית "העולם שייך לצעירים", היהדות מבטאת בדרך כלל הערכה עמוקה לזקן - אם כי בלי להתעלם מחולשותיו וממקומו החברתי הבעייתי. שני הקטבים באים לידי ביטוי בשני פסוקים ידועים מהמקרא: מחד גיסא, כולנו מכירים את הציווי הידוע מהתורה "והדרת פני זקן" ומאידיך גיסא, קריאתו הנואשת של המשורר מתהילים "אל תשליכני לעת זקנה". הגיליון שלפניכם עוסק בהיבטים השונים של קשיי הזיקנה, בהשלכות החברתיות הכלכליות והמוסריות שלהם ובדרכי התמודדות עימן.

למידה פוריה ומהנה

יוחאי עזן, שלומית יחיא ויפה בניה

מבוא:

המוטו לעמוד זה הוא הפסוק המפורסם מספר ויקרא יט, לב - "מִפְּנֵי שִׁיבָה תִּקְוֶה וְהִזְדַּרְתָּ פָּנֵי זָקֵן וְיִרְאַתְךָ מֵאֱלֹהֶיךָ אֲנִי ה' ". באמצעות מגוון המקורות נציג את התשתית הערכית לציווי זה ונפגוש תשובות שונות לשאלה מדוע יש לראות בכבוד לזקנים ערך כה חשוב? נתייחס גם לשאלה מיהו זקן ומהו הביטוי המעשי שיש לציווי זה. במהלך לימוד המקורות יעלו מושגים שונים הקשורים לזקנה כמעמד של כבוד: הכרת תודה, חוכמת חיים, משמעותה הרוחנית של אריכות ימים ועוד. בעמוד זה נפגוש את הפנים היפות של הזקנה וזוהי הזדמנות לעודד את התלמידים לספר על הקשרים שלהם עם סבתא וסבא. עם זאת יש להיות רגישים גם לכך שבכיתה יש וודאי תלמידים שאין להם סבא או סבתא או שכבר חוו מקרוב דווקא את הפנים הכעורות של הזקנה והנושא יעורר בהם רגשות קשים. כך או כך, מזמן הנושא דיון הן ברמה הערכית והן ברמה הרגשית והחוייתית.

הצעה לפעילות פתיחה:

סיפורים מן החיים:

- בקשו מן התלמידים לספר על מפגש חד פעמי או על קשר מתמשך עם אדם זקן שמהווים חוויה חיובית עבורם. ניתן גם לספר על דמות של זקן או זקנה מספר או סרט בעלי נוכחות חיובית.
- ניתן לבקש מהתלמידים להכין מראש משימה זו, בכתב או בעל פה. במהלך השיעור יוכלו כמה מתנדבים לספר את הסיפור שלהם.
- כפתיח ניתן להקרין קטע מן הסרט "מלך אריות" שבו רואים את רפיקי הקוף הזקן והחכם המדריך את סימבה הצעיר בנפתולי החיים.

גופא: ריקוד מושחת (קהלת רבה, פרשה ג)

את הסיפור שבגוף הגיליון ניתן לקרוא כמשל על חברה שאינה מכבדת את זקניה ומביאה בכך חורבן על עצמה. במרכז הסיפור החכם רבי שמעון בן חלפתא, המופיע כאדם זקן, שמגיע למקום זר, לרגל מסיבת ברית מילה שאליה הוזמן. בדרכו, הוא נתקל בחבורת ילדים מקומית שאינה מזהה אותו. מסתבר כי ילדים אלו אינם מכירים בפסוק "והזרת פני זקן" והם מחליטים שזוהי הזדמנות להשתעשע. הילדים מנצלים את עובדת היותו זר במקום, את כוחם כקבוצה מול היחיד ואת חולשתו הפיזית של הזקן ודורשים ממנו לרקוד לפניהם.

לפנינו אם כן, סיפור קשה על ניסיון התעללות של ילדים בזקן עובר אורח. רבי שמעון מסרב כמובן לדרישתם ואף מסביר כי היא אינה הולמת את מעמדו כאדם זקן. נראה כי הילדים לא מתרשמים מטיעון זה ורואים את היותו זקן נקודת חולשה ולא זכות. רבי שמעון מוסיף וגוער בהם, אך הם אינם משנים את יחסם.

בשלב זה רואה רבי שמעון כי החצר שבתוכה הם נמצאים עומדת להתמוטט. הוא מבין כי לא ניתן להניא אותם מהתנהגותם השלילית וכדי להצילם הוא נענה לכאורה לדרישתם ושר לפניהם שיר שמטרתו להזהיר את בעל החצר הישן. כאשר מתעורר בעל החצר הוא מבין מיד כי האסון המתקרב הוא עונש על התנהגות הילדים ומתחנן בפני הרבי שיסלח להם. רבי שמעון מסביר לו כי בשלב זה כבר לא ניתן למנוע את חורבן החצר אך הוא מבטיח להשהות את ההתמוטטות כדי שאפשר יהיה להוציא את הילדים ואת הרכוש שנמצאים בחצר.

ניתן לראות בסיפור משל ונמשל ולפיהם החצר היא משל לחברה אשר מנהיגיה רדומים ואינם ערים לכך שבתוכה מתקיים יחס של זלזול בזקנים המגיע אף לידי התעללות. ההתעלמות מן הזקנים היא "חטא שתחילתו מתוק וסופו מר" כלומר ההתעלמות ממצבם של הזקנים וחוסר חינוך של הצעירים לכבד את הזקנים, משחררים את החברה ממחויבות ומאמץ, אך סופם לגרום להתמוטטותה. על פי סיפור זה, הכבוד לזקן הינו מערכי היסוד שעליהם מושתתת החברה ופגיעה בערך זה גורמת לחורבנה.

בסיפור מתקיימות שתי מערכות ערכים מנוגדות. בפתיחה אנו פוגשים ברבי שמעון הזקן המוזמן לטקס ברית מילה של תינוק אשר זה עתה נולד. זהו ביטוי ליחס של כבוד והכרה בחשיבות של הזקנים לגבי דור העתיד. בניגוד גמור לכך עומדת ההתנהגות האלימה של הילדים הצעירים כלפי רבי שמעון הזקן. כל זה מתרחש בשער העיר ציפורי. אנו מכירים את שער העיר מן המקורות כמקום בו מתכנסים הזקנים המנהיגים את העיר אך במקרה זה שער העיר הוא מקום שזלזול ופגיעה בזקנים יכולים להתרחש בו בפרהסיה. לא ניתן שלא לשאול האם יודעים גדולי ציפורי כי מעשים כאלו מתרחשים בעירם? מה האחריות שלהם ליחס של צעירי העיר לזקנים? האם אכן יספיקו להציל את הילדים לפני ש"החצר" תתמוטט עליהם?

מעניין, כי במסכת שבת בתלמוד הבבלי מובאים דבריו של אותו רבי שמעון בן חלפתא המתאר בלשון עוקצנית את הוויית הזקנה.

רבי יהודה הנשיא שואל אותו מדוע לא בא להקביל את פניו בחג וכך עונה לו רבי שמעון בו חלפתא: סלעים (קטנים) נעשו גבוהים (מפני שזקנתו), קרובים נעשו רחוקים (חולשת הראיה גורמת לדברים קרובים להיראות רחוקים), משתים נעשו שלש (שצריך אני משענת בכדי ללכת), משים שלום בבית (אבר התשמיש) בטלי". (תלמוד בבלי מסכת שבת דף קנב, עמוד א)

שאלות להרחבה ולהעמקה:

- כיצד ניתן לתאר את יחסם של הילדים לרבי שמעון?
- למה התכוון רבי שמעון בפזמון שחיבר?
- סיפור זה ניתן להבין באופן סמלי. את מה מסמל בעל החצר ומהי המשמעות הסמלית של התמוטטות החצר?
- לפי הסיפור חברה שבה לא מתקיים יחס של כבוד לזקנים תתמוטט. מהי החשיבות של ערך הכבוד לזקנים ומדוע הוא מהווה בסיס לקיומה של החברה?
- לו היית מנהל בית הספר של הילדים בסיפור, מה הייתה תגובתך למעשיהם?

הצעות לפעילות:

- ניתן לבקש מכמה תלמידים מראש להמחזי את הסיפור, או לחלק את הכיתה לקבוצות ולבקש מכל קבוצה לבטא באמצעות הצגה קצרה את הסיפור.
- מומלץ להנחות את התלמידים לפתח את המפגש בין רבי שמעון לתלמידים.
- אפשר להוסיף דמויות לסיפור: מבוגר המנסה להתערב, ילד אחד שמצפונו נוקף אותו וכד'.

מפני שיבה תקום (תלמוד בבלי, מסכת קידושין, דף לב עמוד ב)

במקור זה מובא הדיון התלמודי על הפסוק "מפני שיבה תקום..." העוסק בשני נושאים: א. מיהו זקן ראוי לכבוד? ב. האיסור להתעלם מכבוד הזקן. המקור כתוב בסגנון מדרש הלכה לפי מתכונת של שאלה ותשובה: "יכול...וכו" - תלמוד לומר...וכו". ראשית, שואלת הגמרא: האם כבוד כלפי הזקנים כולל גם זקנים שאינם הגונים (אשמאי זקן)? ההתלבטות של הגמרא נובעת מכך שהמילה "זקן" סובלת שתי משמעויות: א. זיקנה ביולוגית ב. מעמד רוחני-חברתי ("חכם"). התשובה הראשונה שמשיבה הסוגיה היא "אין זקן אלא חכם". משמע, יש להבין את ציווי המקרא לכבד זקנים כנוגע רק לזקנים שהם גם תלמידי חכמים. ההכרעה היא להבין את המילה "זקן" במובנה המצומצם - זקן שהוא חכם. לפי זה, אין מצווה לכבד זקנים שאינם בני תורה. מיידי אח"כ דנה הגמרא בשאלה נוספת: האם מותר להתעלם (לעצום את העיניים כמטפורה של התעלמות) ולהימנע מכבוד לזקן? תשובתה של הגמרא היא המשכו של הפסוק - "ויראת מאלוהיך", שמשמעותו כאן - אני ה' הבוחן כליות ולב יודע אם ההתעלמות נובעת מסיבות אובייקטיביות או מהתעלמות מכוונת (עצימת עיניים). בסופה של הסוגיה, מובאת דעתו איסי בן יהודה החולק על הדעה לפיה, זקן משמעו חכם. לפי איסי בן יהודה יש לכבד כל זקן באשר הוא - בין חכם בין עם ארץ, בין צדיק בין רשע והוא למד זאת מהמילה "שיבה" המקבילה (בצלע הראשונה של הפסוק) לזקן שבה משתמש הכתוב; בעוד המילה "זקן" טעונה משמעות של נשוא פנים וחכם, הרי שהמילה "שיבה" משמעה כל מי שהוא זקן, ולפיכך יש לכבד כל זקן באשר הוא.

שאלות לדיון בעקבות המקור:

- מה דעתכם על העמדה הראשונה בסוגיה לפיה, יש לתת כבוד רק לזקנים תלמידי חכמים?
- מה עשויים להיות נימוקיו של איסי בן יהודה לפיה, כל זקן ראוי לכבוד?

מלבוש הזיקנה

הרב חיים פלאג'י, 1788-1869, נולד באיזמיר. שימש כדיין, ראש בית דין וחכם באשי כינוי (לרב ראשי באימפריה העות'מנית) באיזמיר עיר מולדתו. חיבר 72 ספרים בהלכה, פרשנות ומוסר.

ניתן לשאול בעצם, מדוע יש לכבד את הזקנים? במקור שלפנינו מנמק הרב פלאג'י את ערך הכבוד לזקנים על בסיס הרעיון שעצם הגעתו של אדם לגיל מופלג, היא ביטוי להיותו מעין בחיר ה'. הזקנה היא מעין לבוש אלוהי המציין שהזקן הוא מבאי ביתו של מלך מלכי המלכים.

בהקשר זה, ניתן לשאול את התלמידים עם מי מבין שתי הדעות המובאות בסוגיה התלמודית הקודמת על הפסוק "מפני שיבה תקום", מסכים הרב פלאג'י: האם עם העמדה הגורסת כי רק זקן שקנה חוכמה ראוי לכבוד או כל אדם שהגיע לאריכות ימים? דומה שהרב פלאג'י היה משיב שעצם הגעתו של אדם לגיל מופלג מעידה על היותו בחיר האל, הרי שחובת הכבוד לזקנים אינה מותנית במעמד או בכל דבר אחר.

אין חכם כבעל נסיון

יצחק שמואל רג"ו (יש"ר 1784 - 1855) פעל באיטליה, היה רב, פילוסוף, חוקר יהדות, פרשן מקרא וסופר.

מקור זה מתוך פירושו של יש"ר לתורה מביא היבט נוסף לשאלה מדוע יש לרכוש כבוד לזקנים. בעוד הרב פלאג"י רואה בזיקנה סימן ("לבוש") להיות הקשישים בחירי ה', הרי שהרב רג"ו מזגיש את ניסיון החיים שצברו הזקנים במהלך שנות חייהם. כל אדם מבוגר צבר חוויות וניסיונות בימי חיו המקנים לו חוכמה. מבחינה זו אין הבדל בין משכיל בור וכל זקן הוא בהגדרה חכם.

הבונים האמתיים (תוספתא, מסכת עבודה זרה, פרק א הלכה יט)

תוספתא הוא שמו של קובץ מסודר של מסורות מתקופת התנאים שלא נכללו במשנה. המילה "תוספתא" היא מילה ארמית שמשמעותה "התוספת". על פי המסורת, רבי חייא מתלמידיו של רבי יהודה הנשיא, ערך את התוספתא, אך החוקרים בימינו חולקים על דעה זו ולהם השערות מורכבות יותר. הנחה מקובלת היא שהתוספתא משקפת מסורות ארץ - ישראליות, והיא קרובה יותר לעולמו של התלמוד הירושלמי מאשר לזה של הבבלי.

מקור זה מן התוספתא, משלים את המקורות הקודמים שהציגו את יתרונם של זקנים על פני צעירים ובמיוחד את חוכמת החיים שהקנה להם ניסיונם. ברקע דברי התוספתא מצוי הסיפור מספר מלכים א' (פרק יב) על המלך רחבעם. בסיפור זה, מתלבט רחבעם האם לשמוע לבקשת העם ולהקל את עול העבודה שהטיל עליהם אביו המלך שלמה. הוא מתייעץ עם יועצים זקנים ועם יועצים צעירים (שהסיפור המקראי מכנה אותם "ילדים") ולבסוף נוהג על פי עצת הצעירים. בסופו של דבר, עצת הצעירים (שיעצו לו לנהוג ביד קשה), גרמה למשבר קשה ולפילוג הממלכה. התברר כי אין תחליף ליישוב הדעת ולניסיון החיים של הזקנים. בכדי להדגיש את יתרונה של חוכמת הזקנים על פני הצעירים מביאה התוספתא דוגמה קיצונית לגבי בנין והריסת בית המקדש. אפילו במקרה כזה, שזקנים מיעצים להרוס את בית המקדש והצעירים לבנותו יש להקשיב לעצת הזקנים "שבנין צעירים - הריסה והריסת זקנים - בנין". זוהי המלצה לשמוע אל ניסיון החיים, וחוכמת הזקנים, גם אם נראה על פניו שדרישת הצעירים ראויה יותר. ניתן לפתח דיון בעקבות מקור זה סביב השאלה: האם אתם מכירים מקרים בהם חוסר הקשבה לעצת צעירים הסתברה כטעות? כמו כן ניתן לשאול האם בכל מקרה עמדת הזקנים נכונה יותר?

ממי ללמוד? (מסכת אבות, פרק ד משנה כ)

במקור זה שתי דעות מנוגדות: הראשונה, עמדתו של רבי יוסי הגורס כי לימוד מפי הזקנים הוא בעל ערך גדול יותר על פני לימוד מחכמת הצעירים. הראשון משול למי שאוכל ענבים בשלות ושותה יין ישן. לעומת זאת לימוד מפי צעירים, דומה לאכילת ענבי בוסר ושתית יין מן הגת שטרם תסס והתיישן. עמדה זו ממשיכה את הקו הרעיוני של המקור הקודם לפיו חכמה היא עניין מהותי לזיקנה. לעומת זאת, טענת רבי שאין קשר מהותי בין חוכמה וגיל. שהרי יש קנאן חדש המכיל יין ישן ועומתו קנאן ישן ריק מכל תוכן. והנמשל: ישנם צעירים מלאים חכמה ודעת כאנשים בעלי זקנה מופלגת וזקנים הריקים מכל חכמה ודעת.

מפני שיבה תקום [באוטובוס]

רבי חיים דוד הלוי (1924-1998) היה פוסק והוגה דעות ציוני דתי. הוא נולד בירושלים, שם גדל והתחנך בהווי הספרדי של שנות המנדט. משנת 1973 ועד לפטירתו כיהן כרב הראשי של תל אביב. בפסיקתו מתמודד הרב הלוי עם בעיות ההלכה והמודרנה ברמת חיי הפרט וברמה הלאומית.

לפנינו קטע מתשובה שהשיב הרב חיים דוד הלוי לשאלה האם הציווי "מפני שיבה תקום" הוא מעשה של גמילות חסד? האם ישנם מצבים בהם פטורים מציווי זה?

שנים רבות הופיע ציווי זה כסיסמה על דפנות האוטובוסים הציבוריים במדינה. אכן האוטובוס, מהווה פעמים רבות זירה למכשירים המייצרים דילמות שונות ומגוונות. כל נוסע מכיר את הסיטואציה שבה הוא מוצא מקום פנוי ומתיישב עיף ויגע ולפתע הוא מבחין בנוסע זקן או באישה הרה והוא מתפתה להתעלם מהם ולהמשיך לשבת. הרב הלוי קובע שישנם מצבים בהם אין חובה לקום מפני שהצעיר היושב על כיסאו חולה ותשוש ואינו יכול לעמוד או בשל סיבות אחרות. יחד עם זה, יש לגלות רגישות לכבודו של הזקן ולהסביר לו מדוע אין אנו יכולים לקום מפניו. פסיקה זו נותנת תוקף נוסף לציווי "מפני שיבה תקום". אין מדובר רק בחולשה הפיזית של הזקן שיש להתחשב בה, אלא במעמד של הזקן שיש לכבדו. גם אם הזקן אינו נמצא במצב של חולשה ביחס לצעיר, יש לבטא יחס של כבוד כלפיו מתוקף היותו זקן.

שווה ציטוט

במדור זה מבחר ציטוטים המבטאים את התפיסה כי הזקנה היא שלב המקנה לאדם כבוד וזכות. דבריו של רבי יוחנן, מחכמי התלמוד, שהיה נוהג לקיים את הציווי "מפני שיבה תקום" גם ביחס לחכמי הגויים, מחזקים את התפיסה כי כל זקן ראוי לכבוד מפאת ניסיון החיים שלו. הציטוט מתוך סוקרטס הפילוסוף היווני משלים גם הוא תפיסה זו. התבטאות קיצונית יותר אנו מוצאים בדבריו של רוסו, מהוגי הדעות החשובים של תנועת הנאורות, האומר כי האדם צריך להגיע לזקנה כדי להיות מסוגל ליישם את החכמה שרכש בנעוריו.

מן הפסוק בספר משלי האומר "הדר זקנים שיבה" אנו לומדים כי השיבה כלומר הזקנה עצמה היא שמקנה לאדם כבוד. דברים אלו משלימים את דברי רבי חיים פלאג'י (מובאים בגיליון תחת הכותרת "מלבוש הזקנה") האומר כי עצם ההגעה לגיל הזקנה מעידה על סגולה ונבחרות. דברי רבי עקיבא מדגישים את החשיבות שיש לזקנים בתוך החברה. דברים אלו כמובן מחזקים את הסיפור שגוף הגיליון על החצר המתמוטטת במקום שיש בו יחס של זלזול לזקנים.

הצעה לפעילות:

ניתן להכין לוח קיר בבית ספר המציג את נושא היחס לזקנים בחברה הישראלית של ימינו. בלוח ניתן לשלב עובדות ונתונים על מצב הזקנים בחברה הישראלית לעומת הציטוטים הנ"ל.
אפשרות נוספת: להתאים את האמרות והפתגמים למקורות השונים. למשל את דברי רבי עקיבא לחצר המתמוטטת וכד'

מבוא

בעמוד א' פגשנו בפנים היפות של הזקנה בעמוד זה לעומת זאת נתמודד עם הפנים הקשות שלה. כפי שכבר נכתב במבוא לגיליון, תוחלת החיים הולכת ומתארכת ועימה הגידול בחלק היחסי של הזקנים בחברה. עובדה זו מקצינה את הן את תופעות הלוואי הקשות של הזקנה והן את נטל האחריות של החברה כלפי זקניה. באמצעות המקורות השונים בעמוד, ייחשף התלמיד לכמה מן התופעות הקשות שיכולה להביא עימה הזקנה: קשיים בתפקוד היומיומי עקב היחלשות מערכות הגוף, תלות פיזית וכלכלית, יחס פוגעני ומנצל, תחושה של חוסר חשיבות ושוליות, בדידות ועריריות ואף אבדן הטעם בחיים. בחברה שבה "העולם שייך לצעירים" מחובתנו לחדד את הביקורת על תופעות של פגיעה ונטישה כלפי זקנים ולחנך למחויבות ואחריות כלפיהם.

הצעה א: השיר "סבא אברם"

ניתן להשמיע את השיר של יונתן גפן שמילותיו מופיעות בגיליון ולערוך בעקבותיו דיון בשאלות שלהלן. השיר מתאר ילדה המבקשת מאמה לשוב ולספר לה על זקן בודד. שלוש פעמים ברצף חוזרת המילה לבדו בשיר ומדגישה את בדידותו של הזקן.

שאלות לדיון:

- כיצד באה לידי ביטוי בשיר מציאות של חברה הנוטשת את הזקן?
- מדוע נמשכת הילדה לסיפור על הזקן ומדוע הוא מעורר בה רגשות עזים?
- כיצד ניתן להבין את דברי האם בשיר על הגשם שהוא הדמעות של הזקן?

הצעה ב: הכנת כרזות

- ניתן לבקש מן התלמידים להכין לקראת השיעור כרזה של הפסוק "אל תשליכני לעת זקנה". הכנת הכרזה תדרוש עיצוב ויזואלי של הפסוק וכן כתבה או כמה כתבות מן העיתון והאינטרנט המבטאות את מצוקת הזקן בחברה שלנו. כפתיח לנושא יציגו התלמידים את הכרזות שהכינו. ברקע ניתן להשמיע את השיר "אל תשליכני" שהלחין אביהו מדינה.

גופא: טעם החיים (ילקוט שמעוני, רמז תתקמג)

"כולם רוצים להאריך ימים, אך אף אחד לא רוצה להזדקן" אמר הסופר ג'ונתן סוויפט. בסיפור התלמודי שבגוף הגיליון, אנו פוגשים באישה שזכתה לאריכות ימים מרובה, אך היא מואסת בחייה. את מצבה כזקנה היא מכנה "ניוול" - בלשון חז"ל מילה נרדפת לכיעור וחרפה.

מעניין שהזקנה אינה מתלוננת על כאבים או על חולשת הגוף ואפילו לא על בדידות או חוסר הכרה חברתית. לעומת זאת, היא מספרת שאבדה את חוש הטעם. ברור, שזהו ביטוי וסמל לאובדן הטעם בחיים. נראה כי היא אינה מסוגלת ליהנות יותר מן החיים וכי אינה מוצאת בהם משמעות.

סיפור זה דומה במתכונתו לקטע אחר בתלמוד הבבלי במסכת מגילה (דף כז עמוד ב) שם מובאים בזה אחר זה דברי חכמים המספרים במה זכו לאריכות ימים. כל אחד מהם מספר על מידות ומעשים שעליהם הקפיד בכל ימי חייו ואשר זכוהו באריכות ימים. מחד גיסא, מחזק הסיפור את התפיסה כי אריכות ימים היא זכות ושכר לצדיקים. אך מאידך גיסא הוא חושף את הסבל הכרוך בזקנה.

המקרה של הזקנה בסיפור, שעדין כוחה במותניה ללכת בכל יום לבית הכנסת, מקצין את תיאור סבל זה. אפילו היא, שאינה מתלוננת על בעיות גופניות או חברתיות, הגיעה לידי אבדן הטעם בחיים, או במונחים מודרניים למצב של דיכאון. המציאות כידוע לכל קשה אף יותר: בגידת הגוף, המחלות, הכאבים, הקשיים בתפקוד היומיומי ועל כולם הבדידות וההשפלה. רבי יוסי מציע לזקנה לחזול ממנהגה ללכת לבית הכנסת ובכך להביא את חייה לקיצם. ברור אמנם שהסיפור רוצה ללמדנו מה רבה הזכות של מי שמקפיד על הליכה לבית הכנסת, אך ניתן לחשוב על משמעות נוספת לפרט זה בסיפור, המתקשרת דווקא לנושא הזקנה. ההליכה לבית הכנסת היא ביטוי לקשר עם החברה ולשמירה על הרגלי החיים, כאשר חדלה הזקנה ממנהג זה היא מתנתקת מן החברה ואינה מתאמצת יותר לשמור על אורחות חייה. במצב כזה אין מה שיזין את פתיל חייה והם באים לקיצם. כידוע התנתקות מן החברה, הסתגרות בבית וחוסר רצון לתפקד, הם ביטוי לאובדן הטעם בחיים ושלב שלפני המוות. עם זאת, אנו מכירים למרבה

הצער את התופעה של זקנים המאבדים את הטעם בחייהם ולא אחת גם שרויים בסבל גופני ונפשי רב, אך למרות זאת ממשיכים לחיות חיים של ניוול. הרפואה המודרנית העצימה כמובן תופעה זו, אך אנו לומדים מן הסיפור התלמודי כי היא מלווה את האנושות מאז ומעולם. ניתן לומר כי הזכות הגדולה של הזקנה בסיפור אינה אריכות הימים, אלא דווקא הזכות למות בכבוד. הקשר שטיפחה כל חייה עם האל בהקפדה על הליכה לבית הכנסת מתגלה כקשר ישיר עימו ומשאלתה למות מתקבלת מיד. מעניין לבדוק את חלקו של רבי יוסי בן חלפתא בסיפור. יחסו למצוקת הזקנה מבין ביותר, הוא מקבל את רצונה ללא כל ערעור או הרהור. למעשה ניתן לומר שסייע לה לאבד את חייה, דבר הנחשב כאסור בהחלט בעולם היהודי. גם שמו של רבי יוסי מקבל משמעות מיוחדת בסיפור "בן חלפתא" כאילו בא לרמז על התובנה של רבי יוסי שהאדם נדון להיות בן חלוף וכי לעיתים אריכות הימים אינה זכות אלא גזירה. תגובתו של רבי יוסי מעלה את השאלה המוסרית החריפה האם ובאילו תנאים ניתן לסייע לזקן לסיים את חייו? כפי שכבר נכתב לעיל, בעקבות הרפואה המודרנית הפכה שאלה זו לחריפה ותדירה יותר. אולם עבור רובינו, מדובר בסוגיה תיאורטית בלבד ובודאי היא אינה בעלת השלכה מעשית לתלמידינו הצעירים. לעומת זאת, להכרה במצוקה של האדם הזקן יש נגיעה בחיי כולנו. סביר שחלק מן התלמידים שלנו מכירים התמודדות זאת מן המעגל המשפחתי הקרוב להם וחובתנו כמחנכים להגביר את המודעות והמחויבות המוסרית שלנו כחברה, גם עבור אלו שעדיין לא מתמודדים עם סוגיה זו מקרוב.

שאלות להרחבה והעמקה:

- מדוע מאסה הזקנה בחייה? מהי המשמעות של אובדן חוש הטעם?
- מדוע כאשר הפסיקה הזקנה ללכת לבית הכנסת היא מתה?
- האם לדעתכם, מצבה הנפשי של הזקנה תלוי ביחס הסביבה כלפיה?
- מהו השכר שקיבלה הזקנה על ההקפדה ללכת לבית הכנסת בכל יום?
- מה דעתכם על תשובתו של רבי יוסי לזקנה? האם תוכלו לחשוב על תשובה שונה?
- האם יש מצבים שבהם יש לסייע לזקן לסיים חיים של סבל? כיצד ניתן לעשות זאת?
- ספרו על מקרים של מצוקת זקנה שנתקלתם בהם ועל מקרים של סיוע לזקנים במצוקה.
- חשבו כיצד אנו יכולים לשפר את מצבם של הזקנים בחברה? הציעו רעיונות לפעילות שניתן לעשות במסגרת בית הספר בתחום זה.

עד מתי הזקן הזה חי? (אגדת בראשית, פרק לה)

תופעה שכיחה ורווחת היא תחושת הנטישה וחוסר הרלבנטיות של אנשים זקנים הגובלת פעמים רבות בכפיות טובה מצד החברה. אדם, לאחר שעמל שנים רבות למען משפחתו, ילדיו וביתו מוצא עצמו לעיתים בודד ומיותר ככלי אין חפץ בו. על פי המסורת מיוחס חיבורו של ספר תהילים לדוד המלך. המדרש יוצא מן הפסוק המפורסם מתהילים ומתאר את מצבו של הדובר דוד המלך הזקן. על רקע תחושת הפגיעה שיש למלך דוד מצד בני דורו, הוא פונה לה' ומבקש ממנו לזכות ביחס שונה. לאחר שעמל, לחם, בנה ממלכה אדירה מרגיש דוד זנוח ונטוש על ידי בני עמו ומבקש מה "אל תשליכני לעת זקנה" כשם שהשליכו אותי בני עמי המחכים ומצפים להסתלקותי מן הזירה. כידוע, ספר מלכים נפתח בתיאור דוד המלך כ"זקן בא בימים" ובספרות המדרש ניתן למצוא סיפורים רבים על אריכות הימים שזכה לה דוד ועל כך שמלאך המוות לא יכול לו. מדרש זה מציג את ההיבט הקשה של אריכות הימים שאפילו דוד המלך התנסה בו.

- ניתן להשוות בין המדרש לסיפור שבגוף הגיליון על הזקנה ולהשוות את פנייתו של דוד המלך לבקשת הזקנה בסיפור לפרוש מן החיים.

תורת ההתפתחות (משנה מסכת אבות, פרק ה משנה כא)

במרבית החברות המפותחות, בוגרים נקראים "זקנים" בהגיעם לגילאים 65-60. לקראת שלהי המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21, ההתקדמות בנושאי תזונה והרפואה האריכה את תקופת הבריאות הטובה, כמו גם את תוחלת החיים הממוצעת. המשנה המפורסמת ממסכת אבות מתארת את שלבי חייו של האדם ותפקידיו בכל שלב ושלב למן הילדות ועד הגיעו לשיבה מופלגת. נבאר בקצרה מקצת מהמושגים:

- למקרא - יתחיל ללמוד מקרא; לימוד הקריאה והתנ"ך.
- למשנה - לימוד המשנה; לימוד מעמיק ומתקדם מקריאה ומקרא.
- למצוות - בגיל שלוש עשרה הילד מגלה סימני בגרות ביולוגיים וקוגניטיביים ומכאן ואילך הוא חייב בכל המצוות שבתורה כאשם מבוגר.
- לתלמוד - ללימוד ה'תלמוד' של ההלכות, כלומר, לימוד והסבר ההלכה והמשמעות המעשית שלה. זהו שלב לימודי מעמיק יותר והולם את גיל חמש-עשרה.

- לרדוף - אחר פרנסה למשפחתו. יש מפרשים לרדוף אחר האוייב שזהו גיל הגיוס לצבא (ע"פ שמות, ל, יד) לכן - שאז מתמלא כוחו ויכול לבצע עבודות קשות.
- לבינה - שהגיע לשיא של ישוב הדעת ובשלות נפשית ושכלית. לפי תורת הקבלה, זהו הגיל שמותר להתחיל לעסוק בתורת הסוד.
- לעצה - שיכול ליעץ ולתרום מחוכמתו וניסיון חייו.
- לזיקנה - מכאן ואילך, האדם הגיע, לפי המשנה לגיל זיקנה ושיבה. גיל שישים הוא תחילת הזיקנה לאחר שעברו על האדם (הממוצע) מרבית שנות חייו.
- שיבה וגבורה - זקן שהגיע לגיל מופלג של שבעים ושמונים הריהו איש שיבה - כלומר זקן מאוד ונשוא פנים.
- לשוח - בגיל שמונים האדם חלש מזיקנה והולך כפוף ושחוח.
- בן מאה וכו' - כאילו כבר אינו בעולם שכן כהו עיניו ונשתנו פניו, ומעיין החוכמה פסק ממנו. בלשון ימינו היינו מכנים זאת מצב גריאטרי לפיו, הזקן כבר אינו עצמאי ונזקק לטיפול סיעודי.
- מעניין להשוות בין השלבים המתוארים במשנה למציאות של ימינו.

תפילה על ימי הזיקנה

- רבי אליעזר פאפו - (1785 - 1828). נולד בסרייבו שבבוסניה וכבר בגיל צעיר עסק בפרשנות ופלפול בתלמוד וחיבר כתבים על כך. הרב פאפו נודע במיוחד בשל ספרו "פלא יועץ", שהוא ספר מוסר. הספר בנוי מפרקים (רובם קצרים) שכל אחד מדבר על נושא שונה. הפרקים מסודרים לפי סדר האלף בית של נושאי הפרקים. "פלא יועץ" הוא אחד מספרי המוסר היהודיים המפורסמים והנפוצים ביותר.
- תפילה יפה ומרגשת זו שחברה על ידי הרב אליעזר פאפו מאפשרת הצצה בלתי אמצעית אל עולמו של הזקן, מאוויי וחרדותיו.
- ניתן לבקש מהתלמידים לתאר מה מציק לקשישים? למה הם כמהים? מה הם קשיי הזיקנה? וכיצד אנחנו יכולים לסייע להם להגשים את שאיפותיהם ולהקל עליהם את הקשיים שבזיקנה?
 - מעניין להשוות מקור זה לקטע מתוך הספר של רות בונדי המתארת בגוף ראשון את חווית הזקנה.

סבא אברם

התייחסות לשיר הובאה בהצעת הפתיחה לעמוד ב של הגיליון

הזקן שבמחסן

- סיפור עממי זה מפורסם מאוד וזכה לגירסאות שונות. בסיפור נוכחים שלושה דורות: סבא, אב ונכד. הנתק הבעייתי נמצא בחולייה האמצעית - האב המגלה חוסר רגישות עד כדי בוז וזלזול בכבודו של אביו הזקן. דווקא הנכד, מלמד את אביו פרק בכבוד זקנים שעה שהוא מזכיר לו כי גם הוא עתיד להפוך ל"סבא" ואז יתחלפו הוא ובנו בתפקידים. הסיפור ממחיש את התופעה הידועה של קשר בין נכדים לסבא ולסבתא אשר לעיתים הוא טוב יותר מן הקשר בין האבות לבנים.
- ניתן לשאול את התלמידים מדוע הנכד רגיש יותר למצוקת הסב מאביו ומבין את מה שהאב מתכחש לו. מתוך כך ניתן לפתח דיון על הקשר המיוחד שבין נכד לסבא. הסיפור מציג את המניע לכיבוד הזקנים כעניין אנוכי בלבד. ניתן לשאול מהי הבעיה בכך? (מה למשל לגבי זקנים שאין להם ילדים ומה לגבי מבוגרים שאין להם ילדים?) בהקשר לזה להעלות את המחוייבות המוסרית לדאוג לזקנים החיים בקרבנו.

מסמני הזיקנה

בקטע, תיאור חי ואירוני הממחיש את יחסה הפוגעני והמזלזל של החברה ל"זקנים". ניתן לקיים דיאלוג דמיוני בין האישה הזקנה מהסיפור התלמודי ורות בונדי - מחברת הקטע. מה היו אומרות זו לזו? האם רות בונדי הייתה יכולה לשכנע את הזקנה מהסיפור שיש עוד טעם לחיים ושיש משמעות לחיים גם אחרי גיל שיבה וזיקנה?

בני +65, עובדות ומספרים

במקור זה, נתונים מעודכנים על המצב החברתי-כלכלי של זקנים במדינת ישראל. הנתונים מהווים מראה עגומה ומשקפים את מצבה הבעייתי של החברה הישראלית שחמישית מאוכלוסייתה המבוגרת הוגדרו לפני שש שנים כעניים. מומלץ, לפני קריאת הקטע לערוך סקר קצר בית התלמידים על מידת בקיאותם בנתוני הזיקנה העדכניים ולהשוות עם הנתונים שבמקור.

התעללות בקשישים

כמעט מדי שבוע, ניתן למצוא בעיתונים היומיים או לשמוע בכלי התקשורת סיפורים מזעזעים על יחס אלים כלפי זקנים. לעיתים אלו שודדים שהכו קשישים וגנבו מהם את כספם, לעיתים בני משפחה המנצלים את חוסר האונים של הסב או הסבתא כדי לנצלם כספית או להתעלל בהם נפשית ועוד ועוד. מומלץ כמובן להשוות קטע זה לסיפור שבעמוד השני המתאר מקרה שלילדים המתעללים בזקן.